

פרק ה. אונאת מחיר – הגדרת המקרה

1. כללי

מכאן ועד סופו של החיבור יוקדש העיון לליבון יסודותיהן של הלכות אונאה בדין העברי. פרק זה, הפותח את עיונו בדין אונאה, ייוחד להגדרת היקפו של המקרה הנידון על ידי דין זה¹. אנו נצדד במתן הגדרה רחבה למקרה האונאה, אשר יש לה השתמעויות חשובות הן במישור התיאורטי והן במישור המעשי.

המקרה הרגיל והשכיח של אונאה הוא קביעת מחיר הסוטה ממחיר השוק מעלה או מטה, שיש בו כדי לקפח את אחד מן הצדדים. וכך מתארת המשנה את האונאה:

”האונאה ארבע כסף מעשרים וארבע כסף לסלע שתות למקה”².

כפי שניווכח, הגם שבהשקפה ראשונה הנטייה היא להגדיר את מקרה האונאה כמחיר הסוטה (מעלה או מטה) ממחיר השוק, אין הדבר פשוט כלל ועיקר. האמנם זוהי הסטייה היחידה שעלול החוזה לסטות מן המקובל בשוק, שיש בה כדי לפגוע באחד מן הצדדים? החוזה עלול להכיל תניות מקפחות, הסוטות מן המקובל בשוק, גם בהיבטים אחרים של החוזה. כך למשל, החוזה עלול לקבוע כי הממכר יימסר לקונה במקום מרוחק, בצורה הפוגעת במובהק באינטרס הקונה, וזאת בניגוד למקובל בשוק. דוגמה נוספת היא של חוזה הקובע כי צד אחד בלבד יהיה זכאי לפנות לערכאות שיפוטיות בתביעות שונות לגבי חוזה זה. תניות אלו עלולות אף הן לקפח את אחד מן הצדדים (לכל הפחות, אם הן לא יאוזנו ביתרונות הפוכים שיוקנו לצד שכנגד).

זאת ועוד, גם אם החוזה יהיה הוגן וסביר, הוא עלול להיות מקוים על ידי אחד מן הצדדים בדרך מקפחת ובלתי-הוגנת. הממכר, למשל, עלול להימסר בפגמים קלים, שאמנם אין בהם כדי להגדיר את הממכר כפגום וכמצדיק טענת מקח

1. פרק זה והבא אחריו משמשים הקדמה לדיון ההלכתי ביסודות דין אונאה. מבחינה אנליטית הם אפוא קודמים. עם זאת, קורא שאינו מורגל במושגי דין אונאה עשוי למצוא נוחות רבה יותר אם יתחיל קריאתו בפרק ז.

2. משנה, בבא מציעא, ד, ג.

טעות, אך שיש בהם כדי לפגוע בקונה. גם התשלום עלול להינתן למוכר בדרך שיש בה עברו מטרד ואי נוחות. מהו אפוא היקף מקרי הקיפוח ואי-ההוגנות שיסווגו כמקרי אונאה?

לעניות דעתנו נכון יהיה להרחיב את הגדרת מקרה האונאה, כך שיכיל היבטים מקפחים נוספים העלולים להימצא בחוזה. ניוכח כי להרחבה אפשרית זו של הגדרת מקרה האונאה ישנן עקבות של ממש במקורות ההלכתיים. יתרה מזו, הגדרה מרחיבה זו אף תהלוס את הגיונו הפנימי של דין אונאה, ותבטיח את עקביותו. ומעבר לכך, קבלת הגדרה מרחיבה זו תאפשר לדין אונאה להתמודד עם מכלול היבטיו של החוזה, ולא רק אם היבט המחיר שבו, דבר הדרוש ליישום מושכל של דין אונאה בעולם החוזים המודרניים.

2. הגדרה מצמצמת למקרה האונאה

כאמור, השקפה ראשונה נוטה לתחום את מקרה האונאה לקביעת מחיר מופרז הסוטה מן המקובל בשוק. וכך מתאר הרמב"ם את מקרה האונאה: "הרי שמכר שווה שש בחמש, או שווה שבע בשש או שווה חמש בשש או שווה שש בשבע הרי זו הונייה"³. מכאן, לכאורה, נוכל להסיק על קיומם של שני מאפיינים למקרה האונאה:

- א. סוג התנייה - האונאה מצוייה במרכיב המחיר שבחוזה, ולא בתניות אחרות שיש בו (כדוגמת התניות הקובעות את איכות הממכר, דרכי מסירתו, זמני התשלום, גובה הפיצויים במקרי הפרה, דרכי הבוררות במקרי סכסוך ועוד). כך למשל, הבחין ספר החינוך: "ותדע שכל ענייני האונאה נאמרו בשיווי החפץ, כגון שמכר שווה שש בחמש או שווה חמש בשש וכיוצא בזה, אבל המאנה במידתו של חפץ, באורכו ורוחבו, בעוביו או במשקלו, ואפילו בדבר מועט חוזר"⁴.
- ב. פרק הזמן - חיי חוזה נחלקים לשלושה פרקי-זמן עיקריים: המשא ומתן, כריתת החוזה וקיום החוזה⁵. על-פי ההגדרה המצמצמת, מקרה האונאה שייך לפרק הזמן האמצעי, כלומר למחיר מופרז הנקבע בזמן כריתת החוזה. אם אין אונאה בתוכנו של החוזה כפי שהוא נקבע בזמן הכריתתה,

3. רמב"ם, מכירה יב, ב.

4. ספר החינוך, מצווה שלו. ובדומה: "המוכר לחבירו במדה במשקל או במניין וטעה בכל שהוא חוזר לעולם, שאין הונייה אלא בדמים, אבל בחשבון חוזר" (רמב"ם, מכירה, טו, א).

5. קיים גם פרק זמן רביעי – תקופת הפרת החוזה, אך אין ענייננו בו כרגע.

הרי שהתנהגות לא הוגנת בפרקי הזמן האחרים – בשלב המשא ומתן או במועד קיום החוזה – תיפול, לכאורה, חוץ לתחום האונאה⁶.

כפי שניווכח להלן, מסתבר שקביעת מחיר מופרז בזמן כריתת החוזה היא אמנם הדוגמה המרכזית למקרה האונאה, אך היא אינה ממצה אותו עד תומו⁷. אנו נגלה כי דיני אונאה מתמודדים גם עם אי-הוגנות בתניות חוזיות אחרות (שאינן קשורות ישירות עם המחיר שבחוזה) וכן עם אי-הוגנות בשלב קיום החוזה.

3. תיאור בלתי-הוגן של הממכר

הגמרא דנה בעסקה למסירת גרעיני חיטה הזרועים בקרקע⁸, שבמהלכה גילה המקבל כי כמות גרעיני החיטה קטנה מן הכמות הראויה, ועל כן הוא תובע סעדים בגין אונאה:

”בעי רבא: חיטין זורעין בקרקע מהו? יש להם אונאה או אין להם אונאה?”⁹

התלבטותו של רבא, כך הסבירה הגמרא, מבוססת על השאלה האם יש להגדיר עסקה זו כעסקת מקרקעין (עליה לא חלים דיני אונאה) או כעסקת מטלטלין. מתוך הקשר הסוגיה משתמע בבירור כי אם אכן מדובר בעסקת מטלטלין יחולו דיני אונאה על מקרה זה. מהי אפוא הגדרתה המדוייקת של האונאה במקרה שלפנינו? מהסבר התוספות נראה, כי המדובר בחוזה למכירת קרקע הזרועה כראוי, כשעל-פי אמדנם של הצדדים הכמות ההולמת שטח זה היא 5 סאים. המוכר אכן העביר לקונה קרקע הזרועה בשיעור זה, אלא שאחר כך התברר כי הכמות ההולמת שטח היא 6 סאים ולא 10⁵. אונאת הקונה נובעת, אם כן, לדעת תוספות, מכך שהסכמת הצדדים התבססה על תיאור הממכר בצורה שאינה

6. חשוב לציין כי בעסקאות ריאליות, בהן מועבר הנכס מיד ליד ברגע כריתת החוזה, חופף רגע הכריתתה לשלב הקיום. הפרדה בין שני שלבים אלו באה לידי ביטוי בחוזים ארוכי טווח; ראה גם חידושי ר' ראובן, חלק א, בבא מציעא, סימן כג, אות א, הערה 2 (לשאלת תוקפו של החוזה האובליגטורי ראה לעיל, עמ' 288, הערה 12).

7. את דברי 'החינוך' והרמב"ם שהוזכרו לעיל, יש לפרש כנעזרים בדוגמה מרכזית, אך לאו דווקא כממצים את הגדרת מקרה האונאה.

8. אין הסכמה בין הראשונים בשאלה, האם המדובר בחוזה למכירת קרקע זרועה, או שמא מדובר בחוזה עבודה, שבו משכיר עצמו לעובד למלאכת הזריעה. על כך ראה להלן.

9. בבא מציעא נו, ב.

10. "דהמוכר מודה דלא שדא אלא ה ואמר דלא בעי אלא ה. וקרקע זו אם זרעה כדבעי לה שוה אותם דמים. ואגלאי מילתא דבעי שיתא" (תוס' ד"ה 'אלא'; וכן תוס' מנחות סט, א, ד"ה 'שדאי').

הוגנת כלפי הקונה (לאו דווקא במזיד, כמובן). אונאה זו אינה נעוצה אפוא במחיר החוזה, אלא בדרך תיאורו של הממכר¹¹.

תיאור שונה של המקרה נקט רש"י. על פי פירושו, החוזה קבע כי יסופקו לקונה זרעים בכמות ההולמת את שטח הקרקע, אך המוכר סיפק כמות קטנה יותר מן המסוכס. נוצרה כאן, לדעת רש"י, אי התאמה בין חובתו של המוכר על-פי החוזה לבין קיומה למעשה. מתוך דברי רש"י עולה, כי הסיבה שאי התאמה זו אינה מסווגת כמקח טעות (המביא לביטול מלא של החוזה¹²) אלא כאונאה, נובעת מכך שהחוזה לא הורה במדויק על כמות מוגדרת וברורה של זרעים, אלא נקט לשון עמומה של אמדן כללי: "כדבעי לה [=כדרוש לה]"^{13 14}.

בהמשך הדברים עוד נשוב להסברו של רש"י, אך כעת נתמקד בהסבר התוספות. על פי הסברו, אנו מוצאים כי אונאת הקונה עשויה למצוא את ביטויה לאו דווקא בקביעת מחיר מקפת, אלא בתיאור לא הוגן של הממכר. התקשרות זו של הצדדים נחשבת לכזו שיש בה אונאה, כיוון שהיא מבוססת על כמות זרעים העושה עוול עם הקונה, לאו דווקא בשל המחיר הגבוה אותו נאלץ הקונה לשלם בעבורם.

מסקנתנו זו ניתנת, לכאורה, להידחות מכוח הטיעון הבא: את הפגם שבכמות המופחתת של הזרעים ניתן לתרגם לפגם בגובה המחיר שהיה על הקונה לשלם, שהרי למעשה הקונה שילם מחיר גבוה שאינו הולם את כמות הזרעים שהוא

11. זאת להוציא את שיטתו של רבינו חננאל, המבוססת על גירסה שונה של המקרה הנידון. על פי גירסתו ופירושו, האונאה במקרה זה אינה נובעת ממסירת כמות מופחתת של זרעים, אלא מקביעת מחיר מופרז עבורם, והריהי אונאה ככל אונאות המחיר. בדרכו הלכו פרשנים נוספים (ראה למשל, רמב"ן, רשב"א, ריטב"א, ר"ן ועוד).

12. כדין טעות בדבר שבמשקל, מידה ומניין; וראה הילדסהיים, **כתר ג**, פרק יד.

13. ראה גם אולם המשפט, חו"מ, רכז, לד. מרבית הראשונים לא קיבלו את הסברו של רש"י, וסברו כי גם אי מילויין של דרישות חוזיות המנוסחות בלשון כללית תוליד לתוצאת מקח טעות (ראה פירושיהם של הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א והר"ן לסוגייתנו).

14. הרמב"ם פירש עסקה זו כחוזה עבודה ולא כחוזה מכר: "שכרו לזרוע לו קרקע, ואמר: זרעתי זרע הראוי לה, ובאו עדים והעידו שזרע בה פחות מן הראוי לה" (רמב"ם, מכירה, יג, טז). ראה גם שיטת הראב"ד המובאת בחידושי הרשב"א לסוגיה זו). יש שפירושו על דרך פירושו של התוספות, כלומר, כמבוסס על פגם בתיאור כמות הזרעים הדרושה (נתיבות המשפט, חו"מ, רכז, ס"ק כ), ויש שפרשוהו על דרך פירושו של רש"י, כלומר, כמבוסס על סטיית העובד מכמות הזרעים המשוערת שנקבעה מראש (אבן האזל, מכירה, יג, טז). ושמא יש לפרש, כי לדעת הרמב"ם הצדדים כלל לא קבעו את כמות הזרעים, לא במדויק וגם לא באופן כללי, וטענת המעביד כלפי עובדו מבוססת על כך שהוא לא נצמד לכמויות המקובלות בשוק במקרים מעין אלה.

קיבל בפועל; מכאן שאונאה זו אינה שונה משאר אונאות המחיר¹⁵. על טענה זו להידחות משתי סיבות:

א. אין זה ברור שתרגום האונאה בכמות הזרעים לאונאה במחיר הוא לגיטימי, שהרי הקונה שלפנינו קובל על הכמות המופחתת של הממכר ולא על גובה המחיר. אין זה הבדל שבניסוח, שכן הסעד שמבקש הקונה אינו הורדת המחיר (בהתאמה לכמות הקיימת של הזרעים), אלא הוספת זרעים לקרקע (בהתאמה לכמות הראויה לשטח זה)¹⁶. מכאן שהקיפוח הנידון בהקשר זה הוא בממכר עצמו ולא במחירו.

ב. גם אם נקבל את הטעון הנזכר, הרי שממנו נובע כי אכן בכוחם של דיני אונאה לפקח על הגינות מכלול התניות שבחוזה ולא רק על תניית המחיר¹⁷. בדרך זו, המתרגמת את האונאה שבממכר לערכים כלכליים ריאליים ורואה בהם אונאת מחיר עקיפה, ניתן לתרגם ממדים מקפחים

15. למשל, נניח כי שווי שדה הזרועה כראוי הוא 100. הקונה קיבל שדה הזרועה ב 90% בלבד. על אף ששווי העכשווי הוא 90, בכל זאת הוא שילם עבורה 100. הטענה כי הוא התאנה בקבלת כמות קטנה של זרעים (90% במקום 100%) שקולה, לכאורה, לטענה כי הוא התאנה בשלמו מחיר מופרז עבור כמות מופחתת זו (מחיר 100 עבור שדה ששווי 90).

16. ייתכן אמנם כי מבחינה טכנית לא יהיה אפשר להוסיף זרעים לשדה זרועה (ראה שיטת הראב"ד המובאת בחידושי הרשב"א לסוגיה זו), ואז יאלץ הקונה להסתפק בהשבת כספו, אך זאת רק כברירת מחדל שאינה תביעתו העיקרית.

17. למשל, אדם נכנס לחנות במרכז העיר ורוכש מקרר במחיר 5,000 ש"ח. מחיר זה אכן תואם את המקובל בשוק עבור דגם זה. לאחר הקניה הוא מגלה להפתעתו כי על פי החוזה יימסר לו המקרר במחסן מרוחק המצוי בקצה הפריפריה; זאת בניגוד למקובל בעסקאות דומות. אם נסרב לראות בתניה חוזית זו כשלעצמה אונאה, נוכל להגיע לתוצאה דומה אם נתרגם אותה למונחים כספיים. כך לדוגמה: מחיר הובלת המקרר מקצה הפריפריה למרכז העיר הוא 800 ש"ח. נמצא, כי קונה זה משלם 5,800 ש"ח עבור מוצר העולה 5,000 ש"ח בלבד. כך עשויה להיכנס תניה חוזית זו ודומותיה לתחומה של אונאת המחיר. יש להודות כי תרגום זה יהיה קשה ליישום בתניות חוזיות שאינן נסחרות בשוק, ושעל כן קשה יהיה לאמוד את שוויין הכלכלי (למשל, תניה הקובעת כי הקונה יהיה מנוע מלפנות לכל ערכאה שיפוטית בהקשר חוזה זה). על תניות מקפחות מעין אלה ניתן לפקח רק באמצעות מדדי סבירות ישירים, ולא מכוח תרגומם למונחים כלכליים מקבילים. נציין, כי לדעת אייל זמיר, "הניסיון מלמד אפוא שלמרות הקשיים המעשיים והעקרוניים, קביעת שווי אובייקטיבי לזכאויות שונות, אף בהיעדר מחיר-שוק, היא משימה בת-השגה. הטעון שלא ניתן לבחון את שקילות התמורות בחוזים משום שלזכאויות אין כלל שווי אובייקטיבי, אלא רק שווי סובייקטיבי המשתקף בכל חוזה, איננו ראוי אפוא להתקבל" (ראה זמיר, **פירוש והשלמה**, עמ' 94).

רבים המשולבים בתניות החוזה למונחים כלכליים. המקרה שלפנינו הוא דוגמה מעשית לכך¹⁸.

פירושו של תוספות לסוגיית 'חיטין וזרען בקרקע' מניח, אם כן, את אחד הבסיסים להרחבת הגדרת מקרה האונאה, כך שהוא כולל ממדים מקפחים בשלל התניות שבחוזה, ולא רק בתניית המחיר¹⁹. מסקנה זו לא תתקבל על דעת הרמב"ן, אשר לדעתו "אין אונאה אלא ביוקרא וזולא"²⁰. דומה כי אכן לדידו של הרמב"ן, מקרה האונאה יוגדר אך ורק כקיפוח בתניית המחיר שבחוזה.

4. קיום החוזה בדרך בלתי-הוגנת

הרחבה נוספת שאנו מוצאים למקרה האונאה היא החלת דין אונאה על דרך בלתי-הוגנת לקיום החוזה. חוזה השומר על תוכן הוגן, אך מקויים בדרך המקפחת את אחד הצדדים, עשוי אף הוא להיות מסווג כמקרה אונאה.

(א) הגינות השימוש באמצעי תשלום

בצד הדיונים במקרים השכיחים של האונאה, המשנה מחילה דין זה גם על חוזה שיש בו אמנם מחיר הוגן אך התשלום שמשלם במסגרתו הקונה נעשה במטבעות שחוקים שאינם שלמים ('אונאת מטבע')²¹. מה טיבה של אונאה זו? אין ספק כי בשיטה כלכלית בה שווי המטבע הוא פונקציה של משקלו, יש לסווג תשלום במטבע שחוק כטעות בדבר שבמידה, משקל ומנין ולא כאונאת מחיר²², שהרי הקונה אינו משלם למוכר את מלוא התמורה המוסכמת ביניהם. הראשונים הסבירו, על כן, כי המדובר בשיטה כלכלית שבה ערך המטבע הוא פונקציה של סוגו וצורתו (ולא של משקלו). בשיטה כלכלית מעין זו תשלום במטבעות שחוקים הוא תשלום בגובה מלא (שכן גם מטבע שחוק שווה את מלוא השווי

18. וראה אבן האזל, מכירה, יג, טז, ד"ה 'והנה הנתיבות'.

19. ראה גם גרוסמן, עמ' 11.

20. חידושי הרמב"ן, בבא מציעא נו, ב.

21. בבא מציעא נא, ב - נב, א. נדגיש כי המובן העיקרי של אונאת המטבע הוא תשלום במטבעות שחוקים. פעולה אחרת, אשר מאוחר יותר זכתה אף היא לכינוי "אונאת מטבע", היא המרת אמצעי תשלום (כגון המרת מטבע זהב במטבעות כסף) שהתמורות המוחלפות בה אינן שקולות זו לזו. ראה רמב"ם, מכירה, יב, ח-י; נתיבות המשפט, חו"מ, רכז, ס"ק י.

22. על מערכת היחסים שבין שתי הלכות אלו ראה להלן, עמ' 372.

הנקוב בו), אך הוא נעשה בדרך בלתי נוחה למוכר שאינה רצויה לו²³. קיום הגון של החוזה דורש שימוש באמצעי תשלום נאותים; שימוש באמצעי תשלום לא נוחים עלול לקפח את המוכר²⁴.

לאונאה זו שני מאפיינים ייחודיים. המאפיין הראשון נעוץ בהיעדר משמעות כלכלית ברורה לאונאה זו. מטבע שחוק הוא שווה-ערך כלכלי למטבע שלם, וחסרונו אינו אלא במידת הנוחות שב²⁵. המאפיין השני הוא פרק-הזמן בו מתבצעת אונאה זו, קרי היותה בשלב קיום החוזה. דין אונאת מטבע מרחיב, אם כן, את הגבולות הכרונוולוגיים של דין אונאה ומכניס לתוכם גם את שלב קיום החוזה²⁶.

23. "זוהו הדין הוא ראוי במקומות שלוקחין שם המעות בלא משקל ואינם מקפידים בחסרונם, והנמנע מלקבל אותם הם מעט ועל דרך הכילות. אבל במקומות שמקפידין בחסרונם ואפילו פחות כמשקל שעורה, ראוי להשלים לו משקל בלא ספק" (פירוש המשניות לרמב"ם, בבא מציעא, פרק ד); וכן פסק הרמב"ם, מכירה, יב, ה. דברים דומים מצויים בתוס', בבא מציעא נא, ב, ד"ה 'איסרי' (וראה פירושי עין יהוסף ומירא דכיא על אתר, שעמדו על הזיקה בין דברי תוס' ובין דברי הרמב"ם). ראה גם רא"ש, בבא מציעא פרק ד, סימן כ; טור חו"מ, רכז, טז; בית יוסף, חו"מ, רכז, טז בשם רבינו ירוחם; שו"ע, חו"מ, רכז, טז.

למעשה נראה כי הבחנה זו של הראשונים מצויה כבר בדברי התוספתא עצמה (בבא מציעא, ג, י). התוספתא קובעת כי דין אונאת מטבע מוגבל לדינרים וסלעים "אבל בדינרי זהב ובמטבעות של נחושת (ויש גורסים "מטבעות של כסף", ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם) היה מוציאן בשויהן". מסתבר שההבדל בין סוגי המטבעות השונים המנויים בתוספתא זו נסוב סביב ההבחנה בין מטבע המוערך על פי משקלו לבין מטבע המוערך על פי סוגו וצורתו (וראה שם פירושו של בעל 'חזון יחזקאל', וכן ליברמן עמ' 181 - 182). אין אפוא הכרח לקבל את טענתו של גרוסמן (עמ' 46) כי פשט המשנה מורה כי היא התכוונה לאונאת מטבע במסגרת שיטה כלכלית המבוססת על משקל המטבעות ולא על צורתן.

24. למותר לציין כי אם הקונה יציג למוכר באופן מפורש מטבעות אלו כמטבעות שלמים ובלתי פגומים יוכל המוכר לטעון למקח טעות; ראה השגת הראב"ד, גניבה ז, ה, ובאבן האזל שם. כמו כן, ישנה מידת שחיקה הפוסלת את המטבע משימוש, ובמקרה זה תשלום במטבעות מעין אלו יגרור את דין טעות בדבר שבמידה משקל ומנין (ראה גם שו"ת פנים מאירות, חלק א, סימן ס, ד"ה 'יכזה דחית').

25. ממאפיין זה נובע שאם שיעור שחיקת המטבע פחות משיעור שתות, מותר להשתמש **לכתחילה** במטבע זה כאמצעי תשלום נאות. אמנם יש הסבורים כי אונאת מחיר הפחותה משתות אסורה לכתחילה (על כך ראה להלן, עמ' 456), אך לכולי עלמא מותר לכתחילה להשתמש במטבעות שנפחתו בשיעור הפחות משתות, שכן אין בדבר הפסד כספי. וראה גם רא"ש, בבא מציעא, פרק ד, סימן כ; נימוקי יוסף, בבא מציעא לא, ב (בדפי הרי"ף); טור, חו"מ, רכז, יז (ראה שם בפרישה); רמ"א, חו"מ, רכז, טז; פני יהושע, בבא מציעא נב, א ד"ה 'בפרש"י'; חזון יחזקאל, בבא מציעא, פרק ג, הלכה י. אך ראה ריטב"א, בבא מציעא נב, א.

26. על מאפיין הרחבת גבולות האונאה מכוח דין אונאת מטבע אנו יכולים ללמוד מן האופן שבו הציגו הרמב"ם והטור דין זה: "**וכשם** שהונייה בפירות ובבהמה **כך** יש הונייה במטבעות" (רמב"ם, מכירה, יב, ח); "**ויאף** במטבע יש בה אונאה" (טור, חו"מ, רכז, טז). מדבריהם ניכר

(ב) הגינות מסירת הממכר

על פי רוב, מסירת ממכר פגום מעמידה לקונה את הגנת דיני מומין (שהם חלק מהלכות מקח טעות²⁷), שהרי הקונה גמר בדעתו לרכוש מוצר תקין שאינו פגום. במקביל לדיני מקח טעות, הקונה מוצר ונמצא פגום זוכה גם להגנת דיני אונאה, שהרי אדם זה שילם מחיר מלא, כשיעור שוויו של מוצר תקין, וקיבל מוצר פגום ששוויו נמוך יותר²⁸. לקביעה זו שתי נפקויות עיקריות. נפקות ראשונה היא הטלת איסור אונאה על כתפי מי שמוכר ממכר פגום²⁹ (זאת בצד האיסורים האחרים אותם הוא מפר³⁰). הנפקות השניה היא הגשת סעדי דין אונאה³¹ לקונה זה, במקביל לסעדים הניתנים לו מכוח הלכות מקח טעות. אמנם על דרך הרוב הקונה יעדיף את השימוש בסעדי דין מקח טעות ולא בסעדי דין אונאה³². עם זאת, ישנם מקרים ספורים, בהם תשלל זכותו של הקונה לפנות אל דיני מקח טעות, ולימינו יעמדו אך ורק סעדי דין אונאה. ניתן אל ליבנו, כי האונאה שבמקרים אלו אינה באה לידי ביטוי בתוכן החוזה, שהנו תקין וסביר, אלא בדרך קיומו, המביאה לקיפוח הקונה. נסקור בקצרה מספר דוגמאות לכך.

כי דין אונאת מטבע הוא דבר שיש בו חידוש, והוא נלמד מן הדין הרגיל של אונאת מחיר. אכן, הפרשנים תמחו על דרך הצגה זו, התולה את אונאת מטבע באונאת המחיר, תלות שאינה נרמזת במשנה או בגמרא (לחם משנה, מכירה, יב, ח; פרישה, חו"מ, רכז, טז. נציין כי אכן ר' יוסף קארו לא נקט מטבע לשון זו, וכתב: "יש אונאה במטבעות...". שו"ע, חו"מ, רכז, טז). לעניות דעתנו יתכן והדבר נובע משני המאפיינים הנזכרים של אונאת מטבע. מאפיינים אלו הופכים את מקרה אונאת המטבע למקרה "חלש" של אונאה, ועל כן יש בו ממד של הרחבה וחידוש, הבא לידי ביטוי במטבעות הלשון הנזכרות שנקטו הפוסקים (ייתכן שלכך התכוון הפרישה הנ"ל בהסבירו: "דהווא אמינא דלא יהא בו אונאה, ד'כי תמכרו ממכר או קנה' כתיב, ומטבע גופא אין בו המקח והממכר, קא משמע לן!"). לתירוץ בדרך שונה ראה קרית מלך רב, מכירה, יב, ח.

27. רמב"ם, מכירה, טו, ג.
28. הדין יהיה שונה אם ימצא כי הקונה שילם עבור המוצר הפגום תשלום השווה לו בערכו (ראה סמ"ע, חו"מ, רכח, ס"ק ז; לבוש, חו"מ, רכח, ו; ראה גם הערת הרז"י גולדברג, המובאת על ידי הילדסהיים, **כתר ג**, עמ' 58).
29. פרישה חו"מ, רכח, ה. ייתכן ולדעת נתיבות המשפט (חו"מ, ס, ס"ק ד) הדבר שנוי במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן (אך ראה הילדסהיים, **כתר ג**, עמ' 31, הערה 10).
30. ראה הילדסהיים, **כתר ג**, פרק א.
31. בהם נדון להלן, עמ' 405, וכן עמ' 441.
32. שלושת היתרונות המשמעותיים של סעדי דין מקח טעות על פני סעדי דין אונאה הם: א. אי הגבלת זמן התביעה לפרק זמן קצרצר (ראה להלן, עמ' 474). ב. אי הגבלת התביעה להפסד ממון בשיעור שתות ומעלה (ראה להלן, עמ' 455). ג. הסעדים בגין מקח טעות ניתנים גם במכירת שטרות קרקעות ועבדים, מה שאין כן סעדי אונאה (ראה להלן, עמ' 458).

מסירת ממכר בכמות מופחתת - הזכרנו לעיל³³ את שיטת רש"י, הסובר כי אם הממכר תואר בחוזה במונחים כלליים ובלתי מדוייקים, התלויים באומדן שרגילים האנשים לטעות בו, לא יזכה הקונה בסעדי דין מקח טעות אם ימצא שכמות הממכר שסופקה פחותה מן המקובל בשוק. עם זאת, אומר רש"י, לקונה זה יקומו סעדי דין אונאה, אשר יגנו עליו מפני ההפחתה בכמות הממכר.

מסירת ממכר באיכות ירודה - ישנם שינויים קלים באיכות המוצר שאינם מצדיקים את ביטול העסקה מדין מקח טעות, אך יש בהם כדי לאפשר לקונה לטעון לפיצוי בגין אונאת המחיר³⁴. למשל, אדם שקנה חיטים באיכות גבוהה ונמצאו החיטים שניתנו לו באיכות פחותה ("מכר לו חיטין יפות ונמצאו רעות"³⁵), יהיה מנוע, לדעת חלק מן הראשונים, לטעון למקח טעות, שהרי לא ניתן להגדיר חיטים אלו כפגומות, אך הוא בהחלט יהיה זכאי להגנת דיני אונאה בגין שוויים הנמוך של החיטים³⁶. הרמ"א החיל עקרון זה על שני מקרים נוספים, בהם הקונה לא יהיה רשאי לבטל את העסקה בטענת מקח טעות, אך יוכל לתבוע את המוכר בגין אונאה: מכירת בשר "בחזקת שהוא מין איל מסורס ונמצא שאינו מסורס", ומכירת כסף "בחזקת כסף צרוף ונמצא כסף סיגים"³⁷.

מן העובדה שדיני אונאת מחיר חלים על דרכים בלתי הוגנות למסירת הממכר (כמות מופחתת או איכות ירודה) נלמד כי דין אונאה אינו מוגבל בהכרח לפגמים בזמן כריתת החוזה, והוא חל אף על פגמים שונים בשלב קיום החוזה.

(ג) שינויי שער במהלך קיום החוזה

שינויים אינפלציוניים עשויים להפוך חוזה הוגן לחוזה בלתי הוגן. הדבר נפוץ בחוזים ארוכי טווח, שבהם החיובים החוזיים נפרשים לאורך פרקי-זמן ממושכים, ובמסגרתם שינויי שער עלולים להפוך את המחיר החוזי למחיר מקפח. מוכר אשר מספק את סחורתו לקונה בפרקי-זמן קצובים, ובהתאם גובה את התשלום המגיע לו, עלול למצוא כעבור זמן כי שינויים אינפלציוניים וירידה

33. לעיל, עמ' 353.

34. ראה הילדסהיים, **כתר ג**, פרק יז.

35. בבא בתרא פג, ב.

36. ראה פירושי הרשב"ם והמאירי לבבא בתרא פג, ב; רמב"ם, מכירה, יז, א.

37. רמ"א, חו"מ, רלג, א, בעקבות תרומת הדשן והמרדכי. דוגמה נוספת מצויה בשו"ת הריב"ש, סימן תג, הדן במקרה של קונה בהמה שחווטה, אשר הצהיר כי הוא יקבלה בין אם תימצא כשרה ובין אם תימצא טריפה, ולבסוף נמצאה נבלה (ראה גם שער משפט, רלב, ס"ק ב; אורחות המשפטים, סוף חלק ב, בהערות לד"ג).

בכושר הקניה של הכסף גרמו לכך שהמחיר הנומינאלי אותו הוא מקבל נמוך בהרבה משווייה הריאלי של הסחורה אותה הוא מספק³⁸. מקרים אלו הוכרו על ידי הפוסקים המאוחרים כמקרי אונאת מחיר³⁹. אף שבעת הכריתה נחשב החוזה הוגן ומאוזן, שינויי השער הפכו אותו למקפח, והדבר הקים למתאנה את הגנת דיני אונאה. זוהי אפוא דוגמה נוספת להרחבה כרונולוגית של הגדרת מקרה האונאה, ומכוחה מפקח דין זה גם על הגינות המחיר בעת השלבים המאוחרים של קיום החוזה.

5. הגדרה מרחיבה למקרה האונאה

נמצאנו למדים, כי עבור רבים מבעלי ההלכה שימש המקרה הרווח של מחיר מופרז דוגמה מנחה לעקרון רחב יותר, המותח את גבולות מקרה האונאה. מכוח הרחבה זו גם קיפוח בתניות חוזיות אחרות (שאינן תניית המחיר) עשוי להיחשב כמקרה אונאה, ובדומה לכך עשוי להיחשב קיפוח בשלבי קיום החוזה (אף שהוא לא בא לידי ביטוי בתוכנו).

למסקנה זו שתי נגזרות משמעותיות. במישור האנליטי אנו מוצאים כי אין הכרח להגדיר את מקרה האונאה בצורתו הדווקנית והמצומצמת כמקרה של קביעת מחיר מופרז בחוזה, וניתן להגדירו בצורה רחבה יותר. על פי הגדרה רחבה זו, מקרה האונאה הוא חוזה שיש בו – בתוכנו או בדרך קיומו – כדי לקפח את אינטרס אחד הצדדים, תוך הקניית יתרון לצד שכנגד. על פי אפשרות זו, דיני אונאה מתמודדים עם התופעה הכללית של חוזה המביא לחוסר איזון ושקילות, ולא רק עם חוזה שמחירו מופרז ומקפח⁴⁰.

להגדרה רחבה זו של מקרה האונאה עשויה להיות תוצאה אף במישור המעשי. הכלכלה המודרנית הפכה את חוזה המכר הפשוט לחוזה מורכב, שיש בו ריבוי תניות ותוחלת חייו ארוכה ומתמשכת. שינוי זה גורם לכך, שממדי הקיפוח שמנסה לקבוע אחד הצדדים, יופיעו קרוב לודאי במגוון התניות שבחוזה, ולאוו דווקא בקביעת גובה המחיר⁴¹. דמות חדשה זו של החוזה מעלה את הצורך

38. לעמדת המשפט הישראלי בשאלה זו ראה לעיל, עמ' 341, ולעמדת המשפט הצרפתי ראה לעיל, עמ' 302, הערה 50.

39. בכך הרחבנו להלן, עמ' 421.

40. כיוון שלמעשה מרבית הלכות אונאה ממוקדות באונאה במחיר, אתייחס במהלך עבודת מחקר זו למקרה זה כמייצג את מקרי האונאה. אמנם אונאת המחיר אינה המקרה היחיד של האונאה, אך מכל מקום היא דוגמתה הקלאסית.

41. לרשימת תניות מקפחות ראה סעיף 4 לחוק החוזים האחידים, תשמ"ג – 1982.

להרחיב את מדיניות הפיקוח המקופלת בדיני אונאה, באופן המאפשר התמודדות נאותה עם מגוון הממדים המקפחים העלולים לפגוע באחד הצדדים. אם לא כך יהיה, ודיני אונאה יישארו כלואים בשאלת המחיר החוזי, עלול הדבר להביא למצב לא רצוי, שבו ברובן המכריע של תניות החוזה יוכלו הצדדים לפגוע זה באינטרסים של האחר. יתירה מכך, חוסר עקביות עלול להיות אם הנפגע ממחיר מופרז יוכל לקבל סעד מן הדין, אך הנפגע מתנייה חוזית מקפחת אחרת יצא וידיו על ראשו. בפרק זה ניסינו להניח את הבסיס ההלכתי הדרוש להחלת דיני אונאה על מבחר רחב יותר של ההיבטים הקשורים בחוזה⁴².

יש להודות, כי הגדרה רחבה מעין זו לא באה במפורש בדברי הפוסקים, ובמבט ראשון היא עלולה להצטייר כרחבה יותר מן הנדרש. אך דומה, כי לאור הדוגמאות שנסקרו לעיל הרחבה מעין זו מתבקשת; הגדרה מצמצמת של מקרה האונאה תתקשה להתיישב עם מקורות רבים במשנה, בגמרא ובמפרשיהן. יתירה מזו, הגדרה רחבה מעין-זו נחוצה ביותר ליישום רלוונטי של דיני אונאה במציאות החיים המודרניים.

42. ראה עוד להלן, עמ' 493.